

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.354

ВПЛИВ ІНСТИТУЦІЙНИХ ФАКТОРІВ НА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ

THE INFLUENCE OF INSTITUTIONAL FACTORS ON THE ECONOMIC GROWTH

Венгер В.В.

кандидат економічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу секторальних прогнозів
та кон'юнктури ринків,
Інститут економіки та прогнозування
Національної академії наук України

У статті інститути розглядаються як механізми і правила, які забезпечують перерозподіл ресурсів в економіці, залучення нових інвестицій, підготовку трудових ресурсів. Такий підхід дав змогу здійснити їх класифікацію у такі групи: правові та регулюючі інститути; інститути розвитку людського капіталу та інститути економічної координації та розподілу ризиків. Виходячи з класифікації основних груп інститутів, доведено, що основна роль у формуванні дієвого інституційного середовища, яке впливає на економічне зростання, належить державі.

Ключові слова: інститути, інституційні фактори, інституційне середовище, правові інститути, регулюючі інститути, людський капітал, розподіл ризиків, економічне зростання.

В статье институты рассматриваются как механизмы и правила, которые обеспечивают перераспределение ресурсов в экономике, привлечение новых инвестиций, подготовку трудовых ресурсов. Такой подход позволил осуществить их классификацию в следующие группы: правовые и регулирующие институты; институты развития человеческого капитала и институты экономической координации и распределения рисков. Исходя из классификации основных групп институтов, доказано, что основная роль в формировании эффективной институциональной среды, которая влияет на экономический рост, принадлежит государству.

Ключевые слова: институты, институциональные факторы, институциональная среда, правовые институты, регулирующие институты, человеческий капитал, распределение рисков, экономический рост.

The article considers institutes as mechanisms and rules that provides the allocation of resources in economy, attraction of new investments, developing human resources. Such approach gives opportunity to classify them into groups: legal and regulatory institutes; institutes of human capital development, institutes of economic coordination and sharing risks. According to the institutes basic groups classification, government is ascertained as the key factor that provides efficient institutional environment which effects the economic growth.

Keywords: institutes, institutional factors, institutional environment, legal institutions, regulatory institutes, human capital, sharing risks, economic growth.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Аналіз розвитку теорій економічного зростання показав, що у другій половині ХХ ст. більшість теоретичних та емпіричних досліджень ґрунтувалися на таких основних факторах економічного зростання, як інвестиції, науково-технічний прогрес та людський капітал. Проте відкриття невиявлених раніше процесів в

економічному зростанні різних країн, які неможливо було пояснити тільки економічними змінами, призвело до інтенсивного пошуку нових концептуальних підходів, які б окрім основних економічних факторів урахувували й неекономічні, насамперед **інституційні**.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. У вітчизняній та зару-

біжній науковій літературі налічується чимало праць, присвячених вивченню інституційних факторів. Про суттєвий вплив інституційного середовища на економічне зростання довели такі видатні економісти, як Й. Шумпетер [1], Р. Коуз [2], Д. Норт [3], О. Вільямсон [4] та ін. Проблема інституційних змін в Україні присвячено праці вітчизняних науковців В. Геєця [5], А. Гриценка [6], Р. Пустовійта [7], А. Ткача [8], Н. Колодрубської [9] та ін. Водночас залишається недостатньо дослідженим вплив інституційних факторів на економічне зростання.

Формулювання цілей статті (**постановка завдання**). Метою статті є визначення, класифікація та вплив інституційних факторів на економічне зростання в умовах ринкової трансформації.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Інститути є фундаментом і ключовою концепцією інституціональної теорії. Сьогодні у науковій літературі існує багато визначень поняття «інститути». Так, один із засновників інституціоналізму Т. Веблен уважав, що інститутами є звички та стереотипи мислення, які притаманні значній спільноті людей [10, с. 201–202].

У рамках сучасного інституціоналізму найбільш поширеним є трактування інститутів, сформульоване Д. Нормом: «Інститути – це «правила гри» у суспільстві або точніше, вигадані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію у певне русло і, як наслідок, структурують стимули у процесі людського обміну – політичного, соціального чи економічного» [3, с. 17]. Наведене визначення розкриває головні складники поняття «інститут», зокрема: наявність формальних і неформальних правил, наявність механізмів їх реалізації – примусу і заохочення з боку суспільства, тобто наявність джерел позитивної та негативної мотивації для економічних агентів. Своєю чергою, *формальними* є інститути, які зафіксовані у писаному праві (конституціях, кодексах, законах тощо), а *неформальними* – інститути, які відображаються у нормах, звичаях, традиціях тощо.

У цілому сутність інституціональної концепції на відміну від інших полягає в тому, що в ній економічні процеси пояснюються не лише економічними чинниками, а й соціально-політичними, правовими, соціально-психологічними, етичними умовами життя, а також звичаями, традиціями і звичками, що існують як у житті окремої людини, так й суспільства у цілому [11].

Одним із перших, хто поставив під сумнів основні елементи попередніх теорій (технологічного розвитку як вирішального фактору ринку у сенсі автоматичного регулятора. планування як засобу вирішення соціальних проблем), був шведський учений Г. Мюрдаль [12]. На прикладі країн Південної Азії він довів, що бізнес, прагнучи до економічного зростання, виму-

шений вирішувати власні проблеми шляхом неформальних зв'язків із різними урядовими інституціями. Отже, зростання, яке супроводжується покращенням становища лише окремих суб'єктів господарювання, а не більшості населення, не можна вважати як реальне та бажане, яке потрібно позитивно сприймати лише за умов підвищення добробуту всіх членів суспільства.

У подальшому уявлення про значний вплив інститутів на систему стимулів поведінки економічних агентів у цілому й на економічне зростання зокрема сформувалося в рамках *нової інституціональної теорії* у працях Р. Коуза [2], Д. Нортона [3], О. Вільямсона [4].

Так, суттєвим поштовхом до розгляду інститутів як фактора економічного зростання була праця Д. Нортона та Р. Томаса [13], де був представлений критичний аналіз домінуючого на той час погляду на інститути як на побічний ендогенний продукт процесу економічного зростання і на інвестиції в основний капітал як на основний фактор росту (перераховані фактори – інновації, ефект масштабу, освіта, інвестиції тощо – є не факторами росту, а безпосередньо самим ростом) і висувалася альтернативна гіпотеза, згідно з якою неоднакові темпи росту в різних країнах пояснювалися інституційними відмінностями. постановка завда

Зазначимо, що саме на основі висунутої Д. Нормом та Р. Томасом гіпотези, яка була неодноразово апробована на практиці, інституціональний підхід було визнано невід'ємною частиною економічної теорії, про що свідчить присудження Д. Норму в 1993 р. Нобелівської премії з економіки за досягнення в галузі інституціонального аналізу [14, с. 8]. Відтоді сучасна економічна теорія не піддає сумніву значущість інститутів для економічного розвитку. Навпаки, загальнознаним є той факт, що їх стабільність та ефективність є базовими умовами для інвестицій і розвитку підприємництва, що, своєю чергою, є основою зростання добробуту країни. Так, наприклад, М. Олсон [15, с. 13–36] разом із колегами вказував на роль модернізації формальних і неформальних інститутів повоєнної Німеччини та Японії у прискоренні зростання цих країн. Нові економічні системи, збудовані у цих країнах відповідно до принципу вільної конкуренції, що існували у довоєнний період, сприяли їх швидкому відновленню і подальшому розвитку.

Слід зазначити, що у суто економічному розумінні інститути визначають способи використання обмежених ресурсів. Їх головна роль *полягає у зменшенні невизначеності середовища та ризику діяльності*, що сприяє скороченню витрат на укладання угод, зростанню ефективності економічної системи. Також інститути можуть протидіяти економічному зростанню. У такому разі актуальним виступає питання *зміни інституційної системи* з метою забезпечення довгострокового економічного зростання.

Аналіз наявних літературних джерел показав, що інститути можна розглядати, з одного боку, як певний набір формальних і неформальних правил, ступінь відповідності яким безпосередньо пов'язана з рівнем соціально-економічного розвитку конкретної країни. Наприклад, країни, які досягли високих темпів економічного зростання, як правило, відрізняються від інших країн високою якістю інституційного середовища. Для них притаманні низький рівень корупції, незалежність судової системи, ефективні механізми захисту прав власності тощо. З іншого боку, інститути можна розглядати у широкому сенсі як набір механізмів і правил, які забезпечують перерозподіл ресурсів в економіці, залучення нових інвестицій, підготовку трудових ресурсів тощо. Такий підхід дає змогу здійснити класифікацію інститутів у такі групи:

- правові інститути;
- регулюючі інститути;
- інститути розвитку людського капіталу;
- інститути економічної координації і розподілу ризиків.

На нашу думку, одними з найважливіших базових інститутів, які фактично формують основні правила поведінки економічних агентів в ринковому середовищі, є **правові**.

Правові інститути включають у себе інститути судової, законодавчої та адміністративної систем і покликані забезпечити недоторканість особистості і приватної власності. Для країн із розвинутими правовими інститутами характерні незалежність судової системи, прозорість функціонування адміністративної системи та відсутність корупції в державних органах влади. Якість правових інститутів критичним чином впливає на ключові характеристики національного інвестиційного клімату, однаково важливі як для діяльності наявних підприємств, так і для залучення на ринок нових компаній.

Те, що стабільність правової системи в цілому та інвестиційного законодавства зокрема є серйозним стимулом для приходу іноземних інвесторів, ні в кого не викликає сумніву. Проте найбільш значущим фактором під час прийняття інвестиційного рішення виступає наявність правового середовища, яке дієво захищає інвесторів. Саме ступінь захисту інвестора від імовірної втрати інвестицій (ризиків націоналізації та експропріації власності) є одним із головних факторів інвестування в ту чи іншу країну.

Ще одним важливим чинником, який знижує рівень інвестиційної привабливості, є **корупція в державних органах влади**. Розмови про негативний вплив корупції на обсяги залучення інвестицій, як правило, відбуваються у контексті затрат на ведення бізнесу, оскільки інвестори вимушені витратити додаткові кошти на хабарі для отримання ліцензій чи дозволів державних органів на здійснення інвестиційних проектів [16]. Це, відповідно, збільшує вартість інвестицій. Наслідком додаткових витрат є зниження дохідності інвес-

тиційних вкладень, а корупція за таких умов розглядається як податок на прибуток.

Окрім того, корупція збільшує невизначеність, оскільки змови необхідно доводити у судовому порядку, а за умов корумпованої судової системи це взагалі неможливо довести. Водночас існує й інша точка зору про те, що в нестабільному правовому середовищі корупція зазвичай виступає посередником, який дає інвестору змогу уникнути бюрократичної тяганини, прискоривши тим самим процес прийняття позитивного рішення щодо інвестування.

Наступна група чинників, які впливають на економічне зростання, – **регулюючі інститути**.

Найвищим за рівнем організації і значущості регулюючим інститутом, який за своєю соціально-економічною природою повинен забезпечувати одночасну реалізацію особистих і суспільних інтересів, є держава [17, с. 10]. Регулюючий вплив держави на економічне зростання проявляється, насамперед, через виконання нею своїх функцій.

Варто зазначити, що функції держави – це передусім функції управління та регулювання. Причому основними управлінськими функціями держави є керівництво, координація, організація, контроль, прийняття рішень для збереження і розвитку соціуму, впорядкування його структури і діяльності, забезпечення безпеки громадян, створення оптимальних умов для їх різнобічної життєдіяльності [18, с. 66]. Тобто держава проявляє себе як унікальний і універсальний інститут, який наділений різноманітними і динамічними характеристиками та виконує унікальні функції з управління і регулювання всіх важливих сфер суспільної діяльності.

Своєю чергою, функції держави здійснюються через функції окремих державних органів, які встановлюються залежно від основних завдань, що стоять перед державою на певному етапі розвитку, і є засобом реалізації цих завдань.

Отже, **регулюючі інститути** – це органи державної влади які контролюють і регулюють різні аспекти повсякденної діяльності суб'єктів господарювання. До них належать:

- *по-перше*, державні органи, від яких залежать простота і швидкість відкриття, розширення і закриття бізнесу, а також отримання доступу до інфраструктури, землі та дозволів на будівництво;

- *по-друге*, регулюючі органи, які здійснюють контроль над виконанням установлених правил у сфері зовнішньої торгівлі, ліцензування і сертифікації, податкових зобов'язань, санітарно-епідеміологічних правил, техніки безпеки тощо;

- *по-третьє*, регулюючі органи, які забезпечують якість ринкової конкуренції, зокрема органи антимонопольного регулювання і контролю.

Саме від ефективності і неупередженості функціонування регулюючих інститутів зале-

жать рентабельність операцій і привабливість інвестицій у приватному секторі.

Так, наприклад, суттєвий вплив на економічне зростання здійснює податкове, антимонопольне, фінансово-кредитне, ліцензійне, корпоративне, науково-технологічне та трудове законодавство. Проте зазначене законодавство може як позитивно, так і негативно впливати на здатність бізнесу збільшувати свій внесок в економічне зростання. Зокрема, високі податки у будь-якому разі не є благом для бізнесу і не сприяють економічному зростанню, однак «соціальні відрахування» необхідні для виконання державою своїх функцій [9, с. 21].

Антимонопольне законодавство впливає на структуру галузевих ринків із метою підвищення рівня конкуренції, блокуючи тим самим можливі негативні наслідки, зумовлені намаганням окремих господарюючих суб'єктів установити абсолютний контроль над цінами, якістю продукції і співвідношенням попиту-пропозиції на певних ринках. Це, своєю чергою, зумовлено тим, що монопольна практика зазвичай призводить до сповільнення інноваційного процесу, зниження рівня конкурентоспроможності національної продукції на відповідних сегментах світового ринку та витіснення національного виробника на внутрішньому ринку. Високий рівень монополізації окремого галузевого ринку в кінцевому підсумку призводить до зменшення його внеску в економічне зростання.

Фінансово-кредитне законодавство регулює діяльність бізнесу у сфері надання боргових засобів, здійснення поточних платежів, оплати цінних паперів, розміщення акцій та облігацій суб'єктів господарювання на фондових біржах та ін. Особливе значення для стимулювання економічного росту має ефективне регулювання операцій з акумулювання засобів для інвестицій у розширення і модернізацію виробничих потужностей чи створення нових підприємств.

Для активізації економічного росту Н. Колдрусська виділяє ще один аспект державного впливу на фінансово-кредитну систему – формування законодавчих та організаційних передумов для створення фінансово-промислових корпорацій [9, с. 21–22]. Це зумовлено тим, що в сучасних умовах поєднання фінансового і промислового капіталу може дати додатковий імпульс процесу фінансування зростання промислового виробництва. Так, дійсно, завдяки інтеграції фінансового та промислового капіталу фінансово-промислові корпорації можуть [12, с. 49–50]:

- скоротити операційні витрати та збільшити прибуток;
- забезпечити стійкість своїх підприємств та підвищити конкурентоспроможність їх продукції;
- створити передумови для синтезу різних капіталів (виробничого, фінансового, торговельного) з відмінними циклами відтворення і забезпечити взаємовигідні економічні відносини між учасниками інтеграції, що об'єктивно призведе до зростання;

– ефективно долати труднощі періоду економічної трансформації, зокрема вирішувати проблеми, пов'язані із зовнішнім фінансуванням в умовах обмеженості ресурсів та невизначеності зовнішнього середовища, непрозорих відносин між бізнесом та державою, недосконалому ринку праці, нестабільного та слабого правового середовища, непрозорого формування звітності та розкриття інформації тощо;

– здійснювати перерозподіл тимчасово вільних ресурсів між учасниками і галузями, економію оборотних засобів, активізацію інвестиційної діяльності тощо;

– здійснювати структурну перебудову виробництва, впроваджувати сучасну техніку, ресурсо- та енергозберігаючі технології, створювати конкурентоспроможні виробництва шляхом ефективного використання матеріальних та фінансових ресурсів.

Водночас існування в економіці фінансово-промислових корпорацій має й свої недоліки. Так, головний недолік діяльності фінансово-промислових корпорацій пов'язаний з обмеженнями, які вони накладають на економічну конкуренцію. При цьому якщо на рівні підприємств це призводить до зменшення ефективності у середньо- та довгостроковому періоді через нестачу стимулів для зменшення операційних витрат, зменшення стратегічної гнучкості підприємств, які стикаються зі значними змінами у технологіях чи попиті на кінцеві товари, то на рівні країни це може бути реальним обмеженням економічної конкуренції на суміжних ринках та збільшенням бар'єрів на шляху входження в ринок. Зменшення конкуренції на суміжних ринках виникає тоді, коли існування фінансово-промислових корпорацій призводить до звуження пропозиції чи попиту для решти ринкових агентів, що, безумовно, не сприяє економічному зростанню.

Окрім того, фінансово-промислові корпорації можуть *концентрувати достатньо політичної влади* для здійснення впливу на формування законодавства, що відповідало б їх інтересам, створюючи регуляторне середовище у спосіб, який є далеким від оптимального.

Зазначимо, що у компетенції держави існує можливість стримувати таку інтеграцію тоді, коли вона веде до невиправданого підвищення концентрації виробництва в окремих галузях і посилення монопольного тиску.

Також на сучасному етапі розвитку суттєво підвищилася роль цінних паперів і похідних фінансових інструментів у регулюванні потоків фінансових ресурсів. При цьому розширення асортименту фінансових інструментів, з одного боку, збільшує можливості акумуляції засобів, необхідних для розвитку та модернізації виробництва, прискорення економічного зростання. Водночас, з іншого боку, похідні інструменти є об'єктом спекуляцій на фондових біржах. Обороти фіктивних ресурсів на сучасних електронних біржах слабо пов'язаний із динамікою реаль-

ного сектору економіки і первинних фінансових інструментів, що обслуговують його оборот. Тобто фактично це бомба уповільненої дії, яка здатна підірвати всю світову фінансову систему. Щоб цього не сталося, держава повинна жорстко регулювати ринки цінних паперів, створюючи бар'єри для безконтрольного нарощування високоризикованих спекулятивних операцій.

Ще одним важливим фактором економічного зростання є законодавче регулювання *науково-технічної сфери*. Особлива роль тут належить патентному законодавству, покликаному стимулювати винахідницьку діяльність. Ліцензійне законодавство може полегшити доступ на ринки для тих економічних гравців, що впроваджують нові революційні технології. І навпаки, невідповідне посилення порядку надання ліцензій стримує підприємницьку ініціативу, обмежуючи потенціал економічного зростання.

Однією з найбільш конфліктних сфер законодавчої діяльності держави є *трудова законодавство*. Саме воно встановлює права та обов'язки роботодавців і найманих працівників, визначає процедуру укладання трудових угод, регламентує оплату праці, тривалість робочого тижня та відпочинку, діяльність профспілок, інші аспекти праці, тобто регулює увесь процес використання трудового фактора у виробництві, від ефективності якого безпосередньо залежить динаміка економічного зростання не лише окремого суб'єкта господарювання, а й усієї країни.

Усе це свідчить про те, що від ефективності та неупередженості функціонування регулюючих інститутів залежать не лише рентабельність операцій окремих суб'єктів господарювання, а й економічне зростання країни у цілому.

Інститути розвитку людського капіталу. У сучасному світовому співтоваристві спостерігається злагоджене розуміння того, що соціально-економічний прогрес визначається не стільки матеріально-технічною базою виробництва, а тими якісними та структурними зрушеннями, що напряму і безпосередньо визначаються людським чинником [20, с. 70]. Як наслідок, у цивілізованому світі все більшого поширення набуває концепція людського розвитку, яка випливає з того, що динамічне економічне зростання має бути забезпечене такими чинниками людського розвитку, як збільшення масштабів знань та вмінь економічних суб'єктів з одночасним розширенням можливостей ефективного використання людського капіталу, що, своєю чергою, безпосередньо визначається якістю інституційного середовища. Тобто забезпечення розвитку людських здібностей можливе лише у сприятливому інституційному середовищі.

Інститутами, що забезпечують розвиток людського капіталу, є базові системи: *соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я*. Від їх адаптивних властивостей, тобто вміння швидко й ефективно реагувати на будь-які зміни в суспільстві, залежить рівень розвитку людського капіталу.

Так, у формуванні і здійсненні *соціального забезпечення* населення беруть участь чимало суб'єктів, діяльність яких визначається конкретними соціальними інтересами і здійснюється на основі відповідної нормативно-правової бази. Це – державні органи влади, органи місцевого самоврядування, недержавні організації, громадські об'єднання. Основним суб'єктом, що формує систему соціального захисту, є держава, яка визначає загальні засади, мету, завдання, пріоритети, нормативно-правову базу. Поряд із нею активну роль у розвитку системи соціального захисту населення відіграють і недержавні суб'єкти, зокрема профспілки та політичні партії. Головними показниками ефективності системи соціального захисту населення є рівень добробуту, освіти, здоров'я, соціальної стабільності, конструктивності відносин соціальних груп і т. д.

Так, дійсно, сьогодні *освіта* є стратегічним ресурсом покращення добробуту людей, відтворює і нарощує інтелектуальний, духовний та економічний потенціал суспільства, забезпечує національні інтереси, зміцнює авторитет і конкурентоспроможність держави на міжнародній арені [21].

Характер освіти як суспільного блага зумовлює те, що держава не лише регулює цю сферу, підтримуючи і забезпечуючи розвиток, а цілеспрямовано формує структуру останньої та визначає стратегії розвитку і функціонування.

Досить важливим інститутом у розвитку людського капіталу є *система охорони здоров'я*. Основною метою ефективного функціонування будь-якої системи охорони здоров'я є передусім збереження і зміцнення здоров'я населення задля загального блага, відтворення та примноження людського потенціалу держави, задоволення об'єктивних потреб населення в якісній медичній допомозі шляхом комплексної розбудови правових, управлінських, фінансово-економічних, інформаційних, міжсекторальних, комунікаційних та інших компонентів системи охорони здоров'я.

Підсумовуючи, зазначимо, що ефективність інститутів розвитку людського капіталу значною мірою залежить від стану економіки, наявності необхідного фінансування соціальних програм за рахунок держави, органів місцевого самоврядування, підприємств та спонсорів.

До **інститутів економічної координації і розподілу ризиків**, які частково розглядалися у групі регулюючих інститутів (кредитно-банківська система та фондовий ринок), належать також пенсійні фонди, страхові компанії і страхові державні інститути, інвестиційні фонди, приватні й державні венчурні компанії й агентства, метою яких є фінансування ризикових, але потенційно прибуткових проектів. Їхнє ефективне функціонування сприяє мобілізації і консолідації заощаджень фінансових ресурсів, координації діяльності дрібних та середніх інвесторів, оптимальному розподілу ресурсів в економіці і скороченню трансакційних витрат. Координаційний

ефект тут полягає у *зниженні рівня невизначеності* середовища для економічних агентів, що є особливо важливим у розвитку інноваційної діяльності, яка пов'язана з високим ризиком [22, с. 9–10]. Таким чином, від стану розвитку зазначених інститутів залежать ефективність інноваційного процесу та успішність виникнення нових секторів економіки.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Класифікація інституційних факторів та визначення їх впливу на економічне зростання доводять, що функціонування та розвиток господарюючих суб'єктів відбуваються під значним і безпосереднім впливом інституційного середовища, яке, своєю чергою, складається з величезного

комплексу різноманітних інститутів, кожен з яких являє собою певний варіант унормування колективної поведінки. Отже, інституційні фактори в сукупності хоча прямо і не впливають на економічне зростання, проте від їх стану та розвитку залежить рівень інноваційно-інвестиційної активності суб'єктів господарювання.

Тобто для досягнення позитивної динаміки довгострокового економічного зростання слід орієнтуватися не лише на основні фактори, а й на інституційні. Виходячи з класифікації основних груп інститутів, основна роль у формуванні дієвого інституційного середовища належить, безумовно, державі. Більш детальний аналіз цих процесів, як і поглиблене вивчення ролі держави, є перспективою подальших досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / Й. Шумпетер; пер. с нем. – М.: Прогресс, 1982. – 454 с.
2. Природа фірми: Походження, еволюція і розвиток / За ред. О.Е. Вільямсона, С.Дж. Вінтера; пер. з англ. А.В. Куликова; наук. ред. пер. В.П. Кузьменко. – К.: А.С.К., 2002. – 336 с.
3. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; пер с англ. А.Н. Нестеренко. – М.: НАЧАЛА, 1997. – 180 с.
4. Вільямсон О.Е. Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів / О.Е. Вільямсон; пер. з англ. А. Олійник. – К.: АртЕк, 2001. – 457 с.
5. Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В.М. Геєць; НАН України; Ін-т екон. та прогнозів. НАН України. – К., 2009. – 864 с.
6. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. А.А. Гриценко. – Х.: Форт, 2008. – 928 с.
7. Пустовіт Р.Ф. Институціональне середовище підприємництва в трансформаційній економіці: [монографія] / Р.Ф. Пустовіт. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 372 с.
8. Ткач А.А. Институціональні основи ринкової інфраструктури: [монографія] / А.А. Ткач; НАН України. Об'єднаний ін-т економіки. – К., 2005. – 295 с.
9. Колодрубська Н.В. Институціональні фактори економічного зростання в сучасних умовах / Н.В. Колодрубська // Економічний часопис – XXI. – 2011. – № 7–8. – С. 20–22.
10. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
11. Чубарь О.Г. Інститути та институціональне середовище: теоретичні узагальнення засад економічного розвитку / О.Г. Чубарь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib>.
12. Myrdal G. Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations, New York: Twentieth Century Fund, 1968. – 2284 p.
13. North, Douglass C. and Robert Paul Thomas, The Rise of the Western World: A New Economic History. New York: Cambridge University Press, 1973. – 171 p.
14. Анализ институциональной динамики в странах с переходной экономикой / Л.М. Фрейнкман, В.В. Дашкеев, М.Р. Муфтяхетдинова. – М.: ИЭПП, 2009. – 252 с.
15. Olson M. The New Institutional Economics: The Collective Choice Approach to Economic Development / M. Olson / Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997. – P. 13–36.
16. Муха Д. Влияние экономических и институциональных факторов на привлечение иностранных инвестиций / Д. Муха [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.nbrb.by/bv/articles/9949.pdf>.
17. Венгер В.В. Функції публічної влади: соціально-економічна сутність і напрями реалізації / В.В. Венгер // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 12. – С. 10–16.
18. Держава і ринок: філософія взаємодії / І.Й. Малий, М.І. Діба, М.К. Галабурда. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 66.
19. Венгер В.В. Теоретичні засади формування фінансово-промислових груп / В.В. Венгер // Економічний аналіз: зб. наук. праць; редкол.: С.І. Шкарабан (голов. ред.) [та ін.]. – Тернопіль: Економічна думка, 2013. – Т. 14. – № 1. – С. 46–53.
20. Пустовіт Р.Ф., Кочума І.Ю. Пріоритетні напрями вдосконалення інституційного середовища розвитку людського потенціалу в Україні / Р.Ф. Пустовіт, І.Ю. Кочума // Фінансовий простір. – 2013. – № 1. – С. 70–84.
21. Подзігун С.М. Теоретичні аспекти розвитку ринку освітніх послуг України в контексті зарубіжного досвіду / С.М. Подзігун [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/2812/1/runok%20osvitnih%20poslug_failu.pdf.
22. Институциональные барьеры инновационного развития российской экономики / В.М. Комаров [и др.]. – М., 2013. – С. 9–10.